

The course of collective memory in the formation of mourning culture in Iran's religious society based on the theory of "collective memory" by Maurice Halbwachs with the case study of KAshura and Siyavoshan ceremonies"

Roghayeh Mousavi*

Behnaz Payamani**

Abstract

A Man lives in the framework of a great historical and social transformation process and is along generations of the past who all learned biological and religious teachings from their parents and benefited from their experience in different social, religious and historical situations. Therefore, the reason for creating a unified society can guide everyone's mind towards a systematic process that originates from a collective memory. Halbwachs is one of the philosophers who described his theory of collective memory based on three stages. 1- Indigenization of memory 2- Commemoration based on a historical story and 3- Formation of religious memory according to the beliefs of the predecessors; In fact, human memory can restore the full mental capacity to recall past events and experiences. The purpose of this research is to investigate the course of collective memory in the formation of the mourning ritual with the help of collective memory based on the theories of Halbwachs, which was carried out in an analytical-descriptive method and with library sources, and in the end it came to the conclusion that the religious society always It follows its religious origin and returns to its original

* Ph.D. in Persian language and literature, Payam Noor University, Tehran, Iran (Corresponding author),
nafisemousavi58@yahoo.com

** Associate Professor of the Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University, Tehran,
Iran, payamani@pnu.ac.ir

Date received: 04/05/2023, Date of acceptance: 21/02/2024

nature with changes at each stage and guarantees the solidarity of a society with a central religious idea.

Keywords: Collective memory, Halbwachs, mourning ritual, religion, Syavash.

Introduction

Mournings is a sad narrative of the death of a hero who is the center of attention of a community in such a way that with the death of a hero that society has suffered and to establish its memory and memory they hold this ritual continuously every year so that the society maintains its integrity. Ritual and religion are two complementary and interdependent phenomena. Religion, as a general system of life on which society's culture is based, plays an important role in the social and cultural changes of that society. In this article, an attempt has been made to point out the historical and ritual evolution of the mourning ceremony and the extent of its changes according to the individual and collective memory and its connection with important historical events by examining the mourning ritual of Imam Hussain (A.S.) and Siyavash. Investigate and analyze, since the continuity of collective memory and its representation over time plays an effective role in the dynamics of ethnic, national and religious memory.

Research Methodology

The research method in this research was done on the one hand to examine the components in different religious fields and on the other hand to compare religious communities based on beliefs and rituals based on Halbwachses theory.

Discussion & Result

Collective memory, as a reproducer of aspects of history and the past, as well as predetermined and common beliefs, plays a prominent role in the formation of a community's religion and ritual. Remembering has an effective role in societies that are based on religion and religious beliefs. Of course, it should be acknowledged that the role of collective memory cannot be considered effective only in a religious society; Rather, every belief and customs of the people that leads to a historical mindset can be placed in the path of different angles of collective memory.

Localization of memory and imagination

According to Halbwachs, the beginning of religion is connected with nature and the divine plant is one of the early ideas of religion in early civilizations (Halbwachs,

1984:86). Collective memory has meaning, realities and human experiences, and in fact, it is a combination of collective memories, sensory trade and life narratives, which is formed from the accumulation of these memories together. But besides this deep thinking about religion, it is better to put human actions next to the preservation of rituals, one of the most important of these actions is human migration from one place to another, which aims at the localization of memory.

Commemoration and memorial based on a historical story

According to Halbwachs, the formation of a ritual is formed based on a flow and a historical story, and this flow is spread from generation to generation and is transmitted to the next generations with more enlargement and margins. "All Christian teachings are based on a story and are almost involved with that story" (Halbwachs, 1984:89). It is an eternal truth that has become an absolute belief in society and collective memory.

Formation of new religious memory according to previous beliefs

According to Halbwachs, the new religious memory acquires all that it could acquire for its content over time, i.e., what was present in the old religions and by the same period in which the religion was completely constructed in the old religions. It is restored and produced again (Halbwachs, 1984:95). The formation of new religious and ritual memory is such that the religions that are in the process of disintegration gradually find a newer form in combination with the beliefs of other societies and are restored in a way. Mourning in many religious societies has historical roots and is formed according to religious beliefs that have been passed down to the next generations. ,

Conclusion

Collective memory allows humans to understand their semi-conscious perceptions and at the same time be influenced by them. This means that all the internal processes of any society can lead that society unconsciously. The ritual of mourning originated from the beginning of humanity and was formed with nature worship and human fear of nature and expanded and changed in today's form. According to the investigations carried out in this research, it should be said that Halbwachses theories, emphasizing the continuity of rituals in human societies, complement Durkheim's beliefs in the evolution of primitive rituals. In fact, rituals and rituals are one of the main pillars of human social life, and it is through these rituals that culture and meaning are produced and institutionalized in people. The mourning of Siyavash in ancient Iran and the mourning

for Imam Hussein (AS) both have positive propositions for the formation of rituals in society; each of which was formed by a different event and ideology in the society and the role of collective memory to separate these two religions is sanctity for Imam Hussein (a.s.) and greater integration for that religious community, which with the help of people's heart interest as well as one-sidedness All members of the people have continued to establish a common ritual in a wider way. The role of collective memory in the formation and expansion of the mourning ritual is to give meaning to social solidarity and give direction to moral foundations in a religious society. Religious experiences, cultural works and the philosophical background of religious beliefs and respect for the hero, which is the source of a mourning, reconstructs and reproduces the image of the past in a purposeful way and in the course of social assimilation, and this reproduction causes the formation of history, culture and The customs of a society.

Bibliography

- Abdul Kafi bin Abul Barakat, (2009). *Iskandar nameh*: Persian version of "False Kalitans" payment between the 6th/8th centuries. Edited by Iraj Afshar. second edition. Tehran: Cheshme.[in Persian]
- Antonius C. G. M. Robben,(2004), *Death, Mourning, and Burial A Cross-Cultural*, USA.
- Blokbashi, Ali (2010). *Nakhel Gardani* (What do I know about Iran), Tehran: Cultural Research Office. [in Persian]
- Campbell, Joseph, (2014). *The thousand-faced hero*. Translation of Shadi Khosrupanah. Sixth edition. Mashhad: Gol Aftab. [in Persian]
- Durkheim, Emil (2016). *The basic forms of religious life*. Translated by Bagher Parham. Sixth edition. Tehran: Centre. [in Persian]
- Durkheim, Emil (2010). *Education and Sociology*, Fereydoun Sarmad, first edition, Tehran: Kandukav.
- Eliade, Mircea and others (2008). *Mythology and ritual*, translated by Abulqasem Ismailpour, first edition, Tehran: Mythology. [in Persian]
- Fazli, Nematullah, (2011). *Ethnography of art. Sociological and anthropological essays in the field of literature and art*. First Edition. Tehran: Fakhraki. [in Persian]
- Ferdowsi, (2007). *Shah nameh*. Edited by Saeed Hamidian. First edition. Tehran: Ghatreh. [in Persian]
- Foucault, Michel, (1995). *People's film and memory*, Gaye de Cinema monthly interview with Michel Foucault. Translated by Maziar Eslami, Arghonun, No. 20, pp. 226-211. [in Persian]
- Framkin, Gregoire, (1992). *Archeology in Central Asia*. Translated by Sadegh Malek Shahmirzadi. Tehran: Publishing Institute of the Ministry of Foreign Affairs. [in Persian]
- Fraser, James, *Golden Branch* (2012). Translated by Kazem Firouzmand. The seventh edition. Tehran: Aghaz. [in Persian]
- Freud, Sigmund, (2018). *Totem and taboo*. Translated by Mohammad Ali Khanji, first edition. Tehran: Negah. [in Persian]

255 Abstract

- Gramsci, Antonio, (2016). *Selected cultural writings of Antonio Gramsci*. Translated by Ahmad Shaygan and others, third edition. Tehran: Aghaz. [in Persian]
- Hamilton, Molkam, (2003). "*Sociology of Religion*", translated by Mohsen Talasi, first edition, Tehran, Saleth. [in Persian]
- Halbwachs, Maurice,(1984) *The collective Memory*, Edited, Translated, and with an Introduction by, Lewis A. England.
- Hasouri, Ali (2004). *Siavashan second edition*. Tehran: Cheshme. [in Persian]
- Hedayat, Sadegh (2015). *Folk culture of Iranian people*, 7th edition, Tehran: Cheshme.[in Persian]
- Hermidas Bavand, Daoud (1377). "*Overseas challenges of Iranian identity throughout history*". Political and Economic Information, No. 129-130, pp. 20-31. [in Persian]
- Jedlowski, Paolo,(2001), *Memory and Sociology*, Time and Society. USA.
- Janalizadeh Choubbasti and others (2016). "*Sociology of collective memory: the field of paradigmatic or non-paradigmatic studies?*", Tehran. Culture strategy. No. 40, pp. 37-70. [in Persian]
- Jung, Carl Gustav (2003). *Man and his symbols*, translated by Mahmoud Soltanieh, 7th edition, Tehran, Diba. [in Persian]
- Mazaheri, Mohsen Hossam, (2006). *Shia media, sociology of mourning rituals of religious bodies in Iran, with an emphasis on the period after the victory of the Islamic revolution*. Tehran: Islamic Propaganda Organization. [in Persian]
- Meskoub, Shahrugh, (1970). *Siavash's mourning* First Edition. Tehran: Kharazmi. [in Persian]
- Misztal, B .A.(2003) *Theories of social remembering , Maidenhead, Berkshire*, Open University Press, England.
- Narshakhi, Abu Bakr Muhammad bin Jafar, (1351). *History of Bukhara*. Translated by Abu Nasr Ahmad bin Muhammad bin Nasr al-Qabawi, corrected by Madras Razavi. Tehran: Saadat. [in Persian]
- Olik.J.K&J.Robbins,(1998),*Social memory studies :from collective memory to the historical sociology of mnemonic practices*. Annual Review sociology.USA.
- Oshidari, Jahangir (2006). *Mazda encyclopedia*. Explanatory dictionary of Zoroastrian religion. Fourth edition. Tehran: Centre. [in Persian]
- Payani, Behnaz (2012). *Physiology of Ferdowsi's Shahnameh*, first edition, Tehran, Zovar. [in Persian]
- Raisal Sadati, Reihaneh, Parsania, Hamid, (1402). "*Religious Identity and its Indicators According to Post-modern Social Thinkers*, Tehran, sociological Cultural Studies, No. 2, pp. 1-24. [in Persian]
- Rahmani, Jabbar (2014). *Ritual and myth in Shiite Iran*. Anthropology of Muharram mourning rituals. First Edition. Tehran: Kheime. [in Persian]
- Sivan, Emmanuel and others, (1387). *War memory and discourse*. To the attention of Farhad Sasani. First edition. Tehran: Sureh Mehr.[in Persian]
- Stanford, Michael, (2012). *Philosophy of history*, translated by Ahmed Golmohammadi, 6th edition, Tehran: Ney. [in Persian]

Wieden Green, Geo (1995). *Religions of Iran*. Translation of Manuchehr Farhang, first edition. Tehran: Agahan Ideh.[in Persian]

Xuan Huong Thi Pham,(1992), *Mourning in the Ancient Near East and the Hebrew Bible*, Published by Sheffield Academic Press Ltd Mansion House ,England.

سیر حافظه جمعی در شکل‌گیری فرهنگ سوگواری در جامعه دینی ایران مبتنی بر نظریه «حافظه جمعی» موریس هالبواکس با مطالعه موردی «مراسم عاشورا و سیاووشان»

رقیه موسوی*

بهناز پیامنی**

چکیده

انسان در چهارچوب یک فرآیند تحول بزرگ تاریخی و اجتماعی زیست می‌کند و در امتداد نسل‌هایی از گذشته قرار دارد که همگی از والدین خود آموزه‌های زیستی و آیینی را آموخته و از تجربه خود نیز در موقعیت‌های مختلف اجتماعی، دینی و تاریخی نیز بهره برده است. لذا دلیل ایجاد یک جامعه یکپارچه می‌تواند ذهن هرکس را به سمت‌وسوی فرایندی قاعده‌مند هدایت کند که از حافظه‌ای جمعی نشأت گرفته است. موریس هالبواکس از جمله فیلسوفانی است که نظریه خود در باب حافظه جمعی را بر اساس سه مرحله توصیف کرده است. ۱- بومی‌سازی حافظه ۲- یادبود بر اساس یک داستان تاریخی و ۳- تشکیل حافظه دینی طبق باورهای پیشینیان؛ در واقع حافظه انسان می‌تواند ظرفیت کامل ذهنی را برای یادآوری حوادث و تجربیات گذشته بازیابی کند. هدف از این پژوهش، بررسی سیر حافظه جمعی در شکل‌گیری آیین سوگواری با استعانت از حافظه جمعی بر اساس نظریات هالبواکس است که به روش تحلیلی-توصیفی و با منابع کتابخانه‌ای انجام شده و در پایان به این نتیجه رسیده است که جامعه دینی همواره از منشاء دینی خود پیروی می‌کند و در هر مرحله با تغییراتی به همان ماهیت اصلی خود رجوع کرده و با یک اندیشه دینی و محوری، همبستگی یک جامعه را تضمین می‌کند.

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، nafisemousavi58@yahoo.com

** دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، payamani@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۲

کلیدواژه‌ها: فرهنگ سوگواری، حافظه جمعی، دین، سیاوش، هالبواکس.

۱. مقدمه

امروزه مطالعات حافظه جمعی محور جنبش‌های عظیمی از یادآوری خاطرات جمعی مشترک و انفرادی شده است که لزوم توجه به اقوام گذشته و آشنایی با فرهنگ‌ها و مذاهب آنان را رقم می‌زند. در واقع حافظه جمعی مجموعه‌ای از روابط حاکم بر کلیه نشانه‌هایی است که میان حوادث و رویدادهای تاریخی وجود دارد که نابود نشدنی است. هم‌چنین دربرگیرنده اطلاعات و داده‌هایی است که ممکن است در طی زمان گذرا بوده و فراموش شوند، اما نقش حافظه جمعی حفظ کردن همان رویدادهایی است که حاصل یک فرهنگ و آیین مشترک است و در طی زمان به شکلی گسترده‌تر بازیابی شده و ممکن است گاهی نیز دچار تغییرات اساسی گردد. حافظه جمعی به‌عنوان جایگاهی برای حفظ وقایع اجتماعی و تاریخی است. یک حافظه جمعی و چارچوب‌های اجتماعی برای حافظه، به حدی شکل گرفته است که فکر شخصی هر انسانی، خود را در این چارچوب‌ها قرار می‌دهد و در این حافظه همگانی شرکت می‌کند تا توانایی به خاطر سپردن حوادث تاریخی را داشته باشد. حافظه جمعی در تمامی متون ادبی، آثار هنری، اسناد کهن و یادمان‌ها و آیین‌های دینی و رسمی بازتولید می‌شوند. عملکرد حافظه جمعی به‌گونه‌ای است که می‌توان این چهارچوب را با مشاهده آنچه در حافظه فردی ایجاد می‌شود، اندازه‌گیری کرد. در این مقاله سعی بر این شده تا سیر طبیعی شکل‌گیری فرهنگ و سوگواری (سیاوشان و آیین عاشورا) را با توجه به نظریه حافظه جمعی هالبواکس موردبررسی قرار دهد. طبق نظر هالبواکس، «چارچوب‌های جمعی حافظه جمعی دقیقاً ابزارهایی هستند که برای بازسازی تصویری از گذشته با حافظه فردی مطابقت داشته و در هر دوره با افکار غالب جامعه به کار می‌روند» (هالبواکس، ۱۹۸۴: ۴). افکار غالب جامعه از طریق احساسات فردی و هم‌ذات‌پنداری با عناصری ویژه که ناخودآگاه فردی و جمعی را درگیر خود می‌کند، مسیری را در افراد جامعه پیدا می‌کند که تاریخ گذشته را به شکلی امروزی دوباره در اذهان عمومی تداعی می‌کند و به تدریج تبدیل به نهضتی ویژه می‌گردد تا جامعه را با خود هم‌صدا نماید. پژوهشگر در این مقاله مسیر فرهنگ سوگواری را از ابتدای شکل‌گیری یعنی بدو یادگیری بشر از آیین‌ها که هم‌زمان با طبیعت پرستی بشر بوده موردبررسی قرار می‌دهد و در انتها در پی آن است آیین و فرهنگ رایج سوگواری در ایران باستان یعنی سوگواری سیاوش و هم‌چنین سوگواری ماجرای کربلا را در یک جنبه تطور شکل سوگواری با توجه به سیر تاریخی و اساطیری آن

توصیف نماید. بررسی تاریخی آیین‌های مذهبی در جوامع با تحلیل جنبه فرهنگی آن با استعانت از الگوهای تکرار و انتقال نسل به نسل جامعه بشری انجام می‌شود. همچنین جنبه‌های تأثیر قدرت و سیاست نیز در شکل‌گیری آیین‌ها با توجه به میزان ارزشمندی آن واقعه تاریخی مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۱.۱ بیان مسئله

فرهنگ و آیین‌های سوگواری در عرصه تاریخ از یادمان و خاطره گذشته هدایت می‌شوند. آیین‌ها تأثیرگذارترین و محسوس‌ترین نمود حافظه جمعی هستند که طبق فرایندی سینه‌به‌سینه و از طریق انتقال خاطره‌های شخصی منتقل می‌شوند. چارچوب‌های آموزشی، سنت‌ها و اعتقادات دینی با به وجود آوردن یک اعتبار ضمنی در ذهن فرد و جامعه می‌توانند مسیر قابل توجهی را برای شکل‌گیری یک آیین تشکیل دهند. آیین سوگواری دربردارنده فرهنگ، اندیشه و تاریخ یک جامعه است و برگزاری هرکدام از آن‌ها نشان‌دهنده تعلق خاطر جامعه به آن رویداد و حادثه‌ای است که رسم و آیین از آن نشأت گرفته است. سوگواری‌ها روایت غمناکی از مرگ قهرمانی است که مرکز توجه یک اجتماع است به گونه‌ای که با مرگ قهرمان آن جامعه دچار نقصان گردیده و برای برپایی یاد و خاطره آن هر ساله به‌طور مداوم این آیین را برگزار می‌کنند تا جامعه یکپارچگی خود را حفظ نماید. آیین و دین دو پدیده مکمل و وابسته به یکدیگرند. دین به‌مثابه یک نظام کلی زندگی که فرهنگ جامعه نیز به آن قائم است، نقش مهمی در تغییرات اجتماعی و فرهنگی آن جامعه ایفا می‌کند. در این مقاله تلاش شده تا با بررسی موردی آیین سوگواری حضرت امام حسین (ع) و سیاوش، به تحول تاریخی و آیینی مراسم سوگواری اشاره کرده و میزان تغییرات آن را با توجه به حافظه فردی و جمعی و ارتباط آن با رویدادهای مهم تاریخی بررسی و تحلیل نماید. از آنجاکه تداوم و استمرار حافظه جمعی و بازنمایی آن در طول زمان در پویایی حافظه قومی، ملی و مذهبی نقش مؤثری دارد.

۲.۱ پرسش‌های پژوهش

۱. با توجه به عدم قطعیت زمان شکل‌گیری آیین در هر جامعه، سیر شکل‌گیری هر آیینی بر اساس کدام وقایع طبیعی صورت گرفته است؟
۲. آیا تربیت اجتماعی در بطن هر خانواده با تربیت دینی به صورت نسل به نسل می‌تواند در یک مسیر قرار گیرد؟

۳.۱ فرضیه‌های پژوهش

۱. فرضیه این پژوهش براین است که آیین‌هایی که ریشه در باور کهن مردم به طبیعت دارند برای رهایی از ترس‌هایی است که عوامل طبیعی مانند شکار شدن، زلزله، سیل، آتشفشان بر آنها اعمال کرده است.

۲. آیین‌های سوگواری که از گذشته تاکنون در ایران برگزار شده و در حال برگزاری هستند طبق نظریات هالباوکس (Halbwachs) که بر پایه بومی شدن، تشکیل حافظه دینی طبق باورهای پیشینیان و همچنین وقایع مهم تاریخی شکل گرفته‌اند، با تربیت اجتماعی هر خانواده همسو و در یک مسیر قرار دارند.

۴.۱ روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، از یک طرف به موضوع بررسی مؤلفه‌ها در حوزه‌های مختلف اعتقادی و از سوی دیگر به مقایسه جوامع دینی براساس باورها و آیین‌ها بر اساس نظریه هالباوکس انجام شده است.

۲. چهارچوب نظری

حافظه جمعی به‌منابه باز تولیدکننده جنبه‌هایی از تاریخ و گذشته و همچنین باورهای از پیش تعیین شده و متداول، نقش برجسته‌ای در تشکیل دین و آیین یک اجتماع دارد. «حافظه جمعی عبارت است از مجموعه پدیدارهای اجتماعی در باب گذشته که هر گروهی از طریق تعاملات فی‌مابین اعضایش آن‌ها را تولید، نهادینه و محافظت کرده و انتقال می‌دهد» (جدلوسکی، ۲۰۰۱: ۳۳). «برای به یادآوردن، فرد باید بتواند استدلال و مقایسه کند و احساس تماس با یک جامعه بشری را داشته باشد تا صداقت حافظه را تضمین کند» (هالباوکس، ۱۹۸۴: ۴۱). به یادآوردن، در جوامعی که بر پایه دین و باورهای دینی پایه‌گذاری شده‌اند نقش مؤثری دارد. البته باید اذعان داشت که نقش حافظه جمعی را نمی‌توان تنها در یک جامعه دینی مؤثر دانست؛ بلکه هر باور و آداب مردمی که به یک ذهنیت تاریخی منجر می‌شود، می‌تواند در مسیر زوایای مختلف حافظه جمعی قرار گیرد. هر قوم یا ملتی مجموعه‌ای از رویه‌ها و سازوکارها و فرایندهایی را برای تشکیل حافظه دارد. آیین‌ها، مناسک، زبان، هنر، ادبیات و سیاست‌هایی که دولت‌ها اتخاذ می‌کنند، همگی کنش به یادآوردن و فراموشی سپردن را در جامعه شکل می‌دهند

(فاضلی، ۱۳۹۱: ۹۳). در واقع حافظه جمعی فرایندی است که به وسیله یادآوری و فراموشی در اجتماع در مرحله بازتولید وقایع قرار می‌گیرد. «حافظه جمعی گذشته‌ای به شکل جمعی متخیل شده است، گذشته‌ای اسطوره‌ای و تاریخی که افراد با توجه به عقاید عرفی گروه و سنت عامه، در قالب نیاکان پرستی و یادبود اجداد بزرگ، هویت جمعی خود را تجسم کرده‌اند» (میزتال، ۲۰۰۳: ۱۲۵). دورکیم معتقد است «اگر در عصر الهیاتی، انسان‌ها به نیروهای ماوراءالطبیعه باور داشته، در عصر متافیزیک نیروهای تجریدی جایگزین نیروهای ماوراءالطبیعه می‌شوند و در نهایت در عصر ثبوتی انسان‌ها به برقراری قوانین تدوین شده تأکید دارند» (دورکیم، ۱۳۹۰: ۴۵). بر همین اساس می‌توان گفت در جامعه امروزی با حاکمیت سکولاریسم در بسیاری از دولت‌های اروپایی و آمریکا مؤلفه‌های یک جامعه دینی از بین نرفته، بلکه از حالتی به حالتی دیگر تغییر یافته است. شاید یکی از شاخصه‌های آن خصوصی‌سازی یک جامعه دینی در قالب یک حکومت سکولار باشد. زیرا یک جامعه شهروندی سعی می‌کند تا جامعه دینی را به سمت جوامعی مانند خیریه‌ها، خدمات اجتماعی، خدمات روانشناسی و حمایت از محرومان محدود نماید. بنابراین نمی‌توان به طور مطلق گفت که دین در جوامع اروپایی و آمریکا به طور کامل حذف شده است. در واقع می‌توان گفت دین توسط عقلانیت تکنیکی علمی در دنیای معاصر می‌تواند به حاشیه رانده شود، ولی به طور کامل از بین نرود.

حافظه جمعی سازنده هویت ملی است و می‌توان آن را فرایند پاسخ‌گویی آگاهانه یک ملت، دوره و تاریخ و زیست اجتماعی آن به پرسش‌هایی در خصوص خود گذشته، کیفیت، زمان تعلق و خاستگاه اصلی و دائمی حوزه تمدنی و جایگاه سیاسی و اقتصادی، فرهنگی و ارزش‌های مهم از هویت تاریخی خود تعریف کرد (هرمیداس باوند، ۱۳۷۷: ۱۹۷).

آنچه رونق جامعه‌شناختی بر روی حافظه به عنوان فرایندی اجتماعی و فرهنگی را رقم زد، تغییر جهت کلی جامعه‌شناسی از مطالعه ساختارهای اجتماعی و نظام‌های هنجاری به تحقیق در ساحت کنش و عمل بود که موجب توسعه معنای کارکردگرایانه از فرهنگ به مثابه هنجارها، ارزش‌ها و نگرش‌ها به فرهنگ به عنوان ابعاد نمادین سازنده همه فرایندهای اجتماعی شد (اولک و رابینز، ۱۹۹۸: ۱۰۸). طبق نظریه حافظه جمعی هالبواکس «مفهوم کلی موضوع، برخی از نمادهای کم‌وبیش مشخص، برخی از قسمت‌های ویژه تصویری، متحرک یا خنده‌دار و گاهی اوقات حافظه بصری یک حکاکی یا حتی یک صفحه و یا برخی از خطوط ممکن است در حافظه فردی باقی بمانند» (هالبواکس، ۱۹۸۴: ۴۶). در واقع ذهن انسان گزاره‌ها و بازتاب‌هایی را که به تدریج با یک چشم‌انداز در ذهن خواننده ایجاد می‌شود، ذخیره نموده و در مدتی بعد

به صورت خاطره و یادمان در خود حفظ می‌کند. این یعنی این که ذهن انسان امیدوار است که با بازیابی خاطرات، دوباره حافظه مبهم سابق را تکمیل کرده و خاطره خود را زنده کند. خاطرات بشر مربوط به هر دوره در زندگی خود حفظ می‌شود و این‌ها به‌طور مداوم تکثیر می‌شوند. از طریق آن‌ها، مانند یک رابطه پیوسته، احساس هویت انسان زنده می‌شود؛ اما دقیقاً به این دلیل که این خاطرات تکرار گذشته هستند، زیرا آن‌ها به‌طور پی‌درپی درگیر نظام‌های مختلف متفاوت از مفاهیم هستند و در دوره‌های مختلف زندگی ما شکل و ظاهری را که قبلاً داشته‌اند از دست داده‌اند. هالبواکس بررسی حافظه جمعی را به چند دسته تقسیم می‌کند. او ابتدا به بازیابی حافظه می‌پردازد و بعد از آن به بومی‌سازی خاطرات توجه می‌کند.

طبق نظر هالبواکس آنچه باعث می‌شود خاطرات اخیر در کنار هم قرار بگیرند این نیست که آن‌ها مقابل یکدیگر قرار می‌گیرند، بلکه آن‌ها بخشی از کلیت افکار مشترک برای یک گروه هستند، گروهی از افراد که در این لحظه با آن‌ها رابطه ایجاد شده است. از یادآوری آن‌ها کافی است که خود را در چشم‌انداز این گروه قرار دهیم که منافع آن را اتخاذ کنیم و از انعکاس بازتاب‌های آن پیروی کنیم. دقیقاً همان فرآیند هنگامی اتفاق می‌افتد که می‌خواهیم خاطرات قدیمی‌تر را بومی‌سازی کنیم. ما باید آن‌ها را در کلیه خاطرات مشترک برای سایر گروه‌ها، گروه‌هایی که باریک‌تر و ماندگارتر هستند، مانند خانواده قرار دهیم. برای یادآوری این کلیت، کافی است که ما این نگرش را برای اعضای این گروه اتخاذ کنیم و آن این‌گونه است که ما به خاطراتی که همیشه در پیش‌زمینه روش تفکر ماست، توجه کنیم. بر اساس چنین خاطرات، گروه خانواده عادت دارند بازیابی یا بازسازی همه خاطرات دیگر خود را به دنبال یک منطق خاص انجام دهند (همان: ۵۱). براین اساس چارچوب حافظه جمعی صمیمی‌ترین یادمان‌ها را با یکدیگر محصور و متصل می‌کند. لازم نیست گروه با آن‌ها آشنا باشد. همین کافی است که ما با قرار دادن خود در جایگاه دیگران و برای بازیابی این یادآوری‌ها همان مسیری را طی کنیم که دیگران اگر در موقعیت ما بودند دنبال می‌کردند.

در بعضی مواقع جامعه اعتقاداتی را که از پیش مردود بودند در خود بازیابی می‌کند؛ اما این امر تنها در صورتی ممکن است که جامعه با همه گذشته روبرو نشود و فقط فرم‌های گذشته را حفظ می‌کند. حتی در لحظه‌ای که جامعه در حال تحول است، می‌تواند گریزی به گذشته خود داشته باشد (همان: ۸۶).

این امر در بازیابی آیین‌ها نیز صدق می‌کند آیین‌ها و مناسک مذهبی که مهم‌ترین آن مناسک کفن و دفن است، از اولین نقاط تفکر بشری در جامعه محسوب می‌شود. همان‌طور که دورکیم

سیر حافظهٔ جمعی در شکل‌گیری فرهنگ سوگواری ... (رقبه موسوی و بهناز پیامی) ۲۶۳

در کتاب «صور بنیادین حیات دینی» به این موضوع اذعان داشته و عقیده دارد «نخستین مناسک دینی به احتمال زیاد مناسک مربوط به کفن و دفن مردگان بوده و نخستین قربانی‌ها هم احتمالاً از نذرونیازهای غذایی زندگان برای ارضای نیاز مردگان و نخستین محراب‌ها از گورها و محل‌های دفن مردگان تشکیل شده است» (دورکیم، ۱۳۹۶: ۷۱). فلسفه قربانی کردن در میان قبایل و بعدها در جوامع بشری، مفهوم عمیق ترس از مرگ را نشان می‌دهد. «مراسم قربان کردن، تشریفاتی رسمی و جشنی بوده است که از جانب تمامی طایفه برپا می‌شده است. به‌طور کلی، مذهب یک امر عمومی و الزام مذهبی یک تکلیف اجتماعی به شمار می‌آمده است» (فروید، ۱۳۹۸: ۲۰۴).

۱.۲ مبانی نظری هالبواکس

۱.۱.۲ بومی‌سازی حافظه و تخیل

هالبواکس معتقد است تنها راه حفظ اعتبار یک دین الهی، بازیابی فرهنگ، آیین‌ها و مناسک دینی است؛ آیینی جزم‌گرایانه و تأثیرگذار تا از بستر این آیین‌ها قوانین دینی به‌صورت کاملاً ملموس در میان مردم ترویج یابد. از نظر او ابتدای دین با طبیعت پیوند خورده و گیاه‌خدایی از ایده‌های اولیه دین در تمدن‌های اولیه است (هالبواکس، ۱۹۸۴: ۸۶). حافظه جمعی دارای معنا، واقعیت‌ها و تجربه‌های انسانی است و در واقع ترکیبی از خاطرات جمعی، تجارت حس و روایت‌های زندگی است که از تجمع این خاطرات در کنار یکدیگر حافظه جمعی شکل می‌گیرد؛ اما در کنار این ژرف‌انگاری درباره دین، بهتر است کنش‌های بشری را هم در کنار حفظ آیین‌ها قرار دهیم که یکی از مهم‌ترین این کنش‌ها مهاجرت بشر از مکانی به مکانی دیگر است که همان بومی‌سازی حافظه را هدف قرار می‌دهد. «در واقع بازتولید شدن یک توت‌امری عادی است که به‌طور مرتب هر ساله تکرار می‌شود، پس همه‌چیز حکایت از آن دارد که در اکثر موارد گویی حرکات عبادی به آثار و نتایجی که از آن‌ها انتظار می‌رفت، رسیده‌اند» (دورکیم، ۱۳۹۶: ۴۹۹). «توت‌میسسم طریقه‌ای است که در میان برخی از اقوام بدوی استرالیا و آمریکا و آفریقا جای مذهب را دارد و مبانی سازمان اجتماعی را تشکیل می‌دهد» (فروید، ۱۳۹۸: ۱۵۵). تخیل و حافظه تصویری از زندگی، فعالیت‌ها و چهره موجودات الهی یا مقدس را به ما ارائه می‌دهند. این تصاویر چه از نظر انسانی، چه حیوانی و چه خصوصیات دیگر، در هر صورت شکل معقول و منطقی از وجود را برای ما به تصویر می‌کشد.

چه از نظر انسانی، حیوانی و چه خصوصیات دیگر، در هر صورت تخیل به آن‌ها شکلی معقول از وجود را می‌بخشد. این موجودات در مکان‌های خاصی وجود دارند و یا در بعضی از موارد روی زمین ظاهر شده‌اند و از این لحظه است که مردم یاد و خاطره خدایان یا قهرمانان را حفظ و داستان آن را بیان کرده و در قالب یک فرقه از آن‌ها یاد می‌کنند (همان: ۸۸). وقتی صحبت از یادبود و حفظ فرهنگ و آیین می‌شود، تنوع منطقه‌ای و فرهنگی نیز همراه با ایدئولوژی حاکم بر آن ناحیه، کانونی از قدرت محلی را بر پا می‌دارد که تأکید بر کشگری و فعالیت تاریخ فرهنگی آن منطقه دارد. مفهوم جمع و انتقال از فرد به جمع نیز به معنای تراکم مجموعه‌ای از باورهاست که در طی زمان اندوخته شده و به شکل یکپارچه به نسل‌های بعدی منتقل می‌شود. به موجب همین دریافت‌ها، جهان محلی برای تعداد کثیری از عناصر غیرمادی می‌شود که آدمیان هر آنچه را که در طبیعت رخ می‌دهد، به باورهای فراطبیعی نسبت می‌دهد که خود سبب ایجاد آیین‌ها و مراسم دینی و اجتماعی می‌گردد.

یادبود جمعی یعنی یادآوری عمومی؛ یعنی گردآوردن تکه‌پاره‌هایی از گذشته و پیوند زدن آن‌ها با همدیگر نزد عموم مردم. مردم گروهی هستند که یاد را تولید، بیان و مصرف می‌کنند. چیزی که تولید می‌کنند مجموعه‌ای از خاطره‌های منفرد نیست، این کل بزرگ‌تر از مجموع اجزاست (ویتر و سیوان، ۱۳۸۷: ۴۷). یاد را نمی‌توان به‌عنوان یک شیء یا جسمی تصور کرد که توسط انسان در حال دادوستد باشد، اما می‌تواند به‌مثابه یک مفهوم ذهنی تلقی گردد که در ناخودآگاه بشر در حال بازیابی و بازنمایی است تا از این طریق زنجیره الگوی تکرار را از جوامع دیگر متمایز سازد. اساس یاد کردن از شخص یا قهرمانی که در گذر زمان هویت مقدسی به خود گرفته و پیروان زیادی در جامعه پیدا کرده، می‌تواند ریشه‌ای برای تشکیل یک نوع آیین در نظر گرفته شود. مرگ این قدیس از فناپذیر بودن وجود فراطبیعی اوست که در باور مردم به یک عقیده کلی و غیرقابل انکار تبدیل شده است. «تصویر فناپذیری در باور عامه به صورت همزاد روحانی نمود می‌یابد. روحی خارج از بدن که نقصان‌ها و جراحات‌های جسم حاضر، بر آن تأثیری ندارد و روح در امنیت کامل به‌جایی دیگر منتقل شده و در آنجا زندگی می‌کند» (کمپبل، ۱۳۹۴). این حوادث نمادین که در بطن جامعه شکل می‌گیرد به‌مثابه رویدادهای عظیمی است که می‌تواند انسان امروزی را به‌نوعی در دام خرافات گرفتار سازد؛ اما باید اذعان کرد که فاصله اعتقاد و باور به خرافات فاصله بسیار نزدیکی است که ممکن است با تداخل در یکدیگر جامعه را دچار اختلال در سنت‌های اخلاقی و دینی کند.

۲.۱.۲ بزرگداشت و یادبود بر اساس یک داستان تاریخی

بنا بر عقیده هالبواکس شکل‌گیری یک آیین بر اساس یک جریان و یک داستان تاریخی شکل می‌گیرد و این جریان نسل به نسل گسترش یافته و با بزرگ‌نمایی و حواشی بیشتر به نسل‌های بعدی منتقل می‌شود. «تمامی آموزه‌های مسیحی مبتنی بر یک داستان است و تقریباً با آن داستان درگیر شده است» (هالبواکس، ۱۹۸۴: ۸۹). نوع زندگی، آموزه‌ها و اندیشه یک مقدس دینی در هر زمانی الگویی تمام‌عیار برای جامعه‌ای محسوب می‌گردد که به دنبال یک همسان‌سازی اجتماعی است تا از این طریق بستری را برای اقبال عمومی مردم و اتحادی تمام‌عیار فراهم کند؛ اما اینکه این آموزه‌ها و داستان‌ها به شکل یک نهاد دائمی و یا تاریخی در جامعه مورد پذیرش قرار بگیرد یا نه؟ اینجاست که آموزه‌های اخلاقی به صورت برجسته‌تری در جامعه نقش ایفا می‌کنند؛ شاید یکی از علت‌های اصلی این آموزه‌ها برای آموزش بشر جهت حفظ خانواده و بنیان اقتصادی برای بقای بشر بود. تربیت از بطن خانواده و سپس انتقال آن به یک جامعه، ابزاری است که می‌تواند انسان را از بحران هویت اجتماعی نجات داده و دین و فرعیات آن را بر ساخته اجتماعی تلقی کند که در تاریخ و اجتماع تحت عنوان «باورهای عرفی» تجلی یابد.

این کشف که میان باورهای مذهبی و عوامل اجتماعی و روانی روابط معینی وجود دارد، خواهناخواه بر رویکردهای ما نسبت به عبارت‌های مذهبی تأثیر می‌گذارد، اما این به آن معنا نیست که عوامل گوناگون دیگر نیز بر رویکردهای مذهبی تأثیر ندارند (همیلتون، ۱۳۸۷: ۲۵).

این آموزه‌ها راه‌های متفاوت کسب غذای روزانه را به بشر نشان می‌دهند. از نظر هالبواکس بودا بیش از همه در پی مفهوم نجات در جامعه بود. تعریف درست این است که آنچه اکنون به شکل یک آیین درآمد بر اساس تکرار یک ماجرای تاریخی و در قالب حقیقتی جاودانه است که در اجتماع و در حافظه جمعی تبدیل به یک باور مطلق گردیده است. گاهی خاطرات گروه‌های دیگر به یکدیگر متصل می‌شوند و تمایل به مطابقت دارند، اما شاید خاطرات گروه‌های مذهبی یک‌بار برای همیشه تثبیت شده است. این دیگران را ملزم می‌سازد که خود را با بازنمایی‌های مسلط خود سازگار کنند، یا به‌طور سامانمند آن‌ها را نادیده بگیرند و در تضاد با ماندگاری یا بی‌ثباتی آن در خود، آن‌ها را به رده پایین‌تر ذهن ناخودآگاه خود منتقل می‌کند.

بنابراین حافظه جمعی مخزن و ظرف ثابت تغییرناپذیری برای حمل گذشته به زمان حال نیست و اصولاً حافظه جمعی یک فرایند است. فرایندی که به‌واسطه یک دیالکتیک

یادآوری و فراموشی و بر اساس چهارچوب‌های معنایی و تفسیری در مقاطع مختلف زمانی ساخته و بازسازی می‌شود (جانعلیزاده چوب‌بستی و دیگران، ۱۳۹۶: ۳۹).

ناخودآگاه فردی یادآور آن است که حوادث ممکن است فراموش شوند اما هرگز از میان نمی‌روند. «بخشی از ناخودآگاه شامل انبوهی از اندیشه، تأثر و نمایه موقتاً پاک‌شده است، اگرچه در ذهن خودآگاه حضور ندارد اما بر آن تأثیر می‌گذارد» (یونگ، ۱۳۸۹: ۳۶). باورهای دینی که از دل تاریخ نشأت گرفته‌اند، نه تنها فراموش نمی‌شوند؛ بلکه مجموعه‌ای از باورهای پیشینیان هستند که معنا و مفهوم «اسطوره‌ای» کلان را در حافظه فردی افراد حک می‌کنند. این به معنای این است که تاریخ در عین اینکه در حال شکل‌گیری حادثه مورد توجه اذهان عمومی است، به‌نوعی ریشه اخلاقی و جهان‌شناختی هم دارد. در داستان تاریخی که از دل نسل‌های گذشته بیرون آمده است. مجموعه‌ای از عقاید و باورهای جامعه وجود دارد که بر اساس نمادها شکل گرفته‌اند و هر نمادی مانند آرم‌های نظامی، صلیب‌ها، هلال‌ها، شمع دان‌ها و یا حتی نقش و نگارهای مربوط به یک حادثه تاریخی مانند سوگواری برای مسیح و یا جشن‌های برگرفته از فرهنگی کهن، می‌تواند جزئی از باورهای یک مجموعه فرهنگی را تشکیل دهد. حافظه جمعی در شکل‌گیری آیین‌ها، نوعی فعالیت ذهن و تأملات فکری و مغزی نمود یافته است که ممکن است در تمام فعالیت‌های روزانه یک ملت نقش به‌سزایی داشته باشد. پس هر جامعه‌ای با گذشته‌ای تاریخی می‌تواند با تأثیر از روایت‌ها و داستان‌های ماقبل نسل خود، نگرش و ساختار جدیدی را با حفظ عناصر قبلی در خود بازنمایی کند.

۳.۱.۲ تشکیل حافظه دینی جدید طبق باورهای پیشین

از نظر هالبواکس حافظه جدید دینی همه چیزهایی را که می‌توانست به خاطر محتویات خود در طول زمان به دست آورد، کسب می‌کند، یعنی آنچه در مذاهب قدیمی وجود داشت و توسط همان دوره‌ای که در آن دین به‌طور کامل در ادیان قدیمی ساخته شده بود، دوباره بازیابی و تولید می‌شود (هالبواکس، ۱۹۸۴: ۹۵). تشکیل حافظه دینی و آیینی جدید بدین گونه است که ادیانی که در فرایند تجزیه قرار می‌گیرند به تدریج در ترکیب با باورهای دیگر جوامع شکلی تازه‌تر پیدا کرده و به‌نوعی بازیابی می‌گردند. سوگواری در بسیاری از جوامع دینی ریشه تاریخی دارد و طبق باورهای دینی که سینه‌به‌سینه به نسل‌های بعدی منتقل شده، شکل گرفته است. جیمز فریزر در کتاب خود «شاخه زرین» مسئله تقلید را در پیروی نسل‌ها از یکدیگر مطرح می‌کند.

سیر حافظه جمعی در شکل‌گیری فرهنگ سوگواری ... (رقبه موسوی و بهناز پیامی) ۲۶۷

جادوی دینی مبتنی بر تداعی معانی است؛ یعنی این باورها همیوپاتیک یا تقلیدی هستند که دارای خط فکری ساده و ابتدایی بوده که به صورت مسری به یکدیگر منتقل می‌شوند؛ زیرا هر دو بر آن‌اند که چیزها از طریق همدلی از راه دور بر هم اثر می‌کنند و انگیزه از یکی به دیگری انتقال می‌یابد (فریزر، ۱۳۹۲: ۸۸).

در گرشاسب نامه توضیح مشروحو از مراسم سوگواری قیدشده است که درباره مراسم سوگواری گرشاسب است. «زنان بر صورت خود می‌زنند بر گونه‌های خود خراش می‌اندازند و گیسوان خود را با چنگ می‌کنند. بزرگان در پوشش سیاه و آبی تیره چهره خود را زخمی می‌کنند» (ویدن‌گرن، ۱۳۷۷: ۴۶۵). حتی شکل عزاداری نیز به صورت مسری از اجتماعی به اجتماعی دیگر منتقل می‌شود.

یکی دیگر از مراسمی که از دوره باستان تاکنون نقش بسیار پررنگ و ماندگاری دارد پاره کردن لباس زندگان برای مردگان در مراسم سوگواری است. به عنوان مثال می‌توان به جاشوا اشاره کرد که در داستان شکست قوم بنی اسرائیل در سوگ آن لباس خود را می‌درد. داود و هم‌زمانش که برای مرگ شاول و پسرش جاناتان لباس‌های خود را پاره می‌کنند (تایفام ۱۹۹۹: ۲۵).

مراسم دینی نشأت گرفته از نیروهای دینی هستند، نیروهایی که وظیفه حفظ و نگهداری بشر را از ابتدا تاکنون دارند.

آیین‌ها همیشه دارای معنی و مفهومی با انواع متنوع هستند. این همان نوع اخیر است که اکثر پژوهش‌گران معاصر بر آن تأکید ورزیده‌اند. آنان تنها عنصر قدرت را به آن افزوده‌اند، زیرا زمانی آیین را پس‌مانده فرهنگ به شمار می‌آوردند (ایونس، ۱۳۸۸: ۱۲۷).

درواقع تشریفات دینی هر قدر هم که کم‌اهمیت باشند، اجتماع را به حرکت درمی‌آورند، گروه‌هایی از مردم برای برگزاری این جشن‌ها گرد هم می‌آیند؛ پس نخستین اثر آن‌ها این است که افراد را به هم نزدیک می‌کنند، بر تماس‌هایشان با یکدیگر می‌افزایند و صمیمیت بیشتری بینشان ایجاد می‌کنند (دورکیم، ۱۳۹۶: ۴۸۰). این نسبت نزدیکی انسان‌ها به یکدیگر و درعین حال حفظ گرایش‌های بدوی در انسان از ابتدا تاکنون، نشان‌دهنده نوعی کیش عبادی و ازجمله خصلت‌های متمایز انسانی است که در جهت نیرومندتر کردن بشر رشد یافته و تکرار می‌شود؛ بنابراین اندیشه دینی دیدگاه‌های گذشته را. در سطوح مختلف بازسازی کرده و سعی می‌کند با دیگر اندیشه‌های موجود در جامعه دینی سازگار گردد.

نیروهای دینی در واقع چیزی جز نیروهای جمعی جوهریت یافته، یعنی نیروهای اخلاقی نیستند؛ این‌ها از فکرها و احساس‌هایی که جامعه در ما برمی‌انگیزاند ساخته شده‌اند، نه از حس‌هایی که جهان فیزیکی با تأثیرگذاری بر حواس ما، در ما بیدار می‌کند؛ بنابراین ذات این نیروها با چیزهای محسوسی که ما آن‌ها را در درونشان قرار می‌دهیم فرق دارد (همان: ۴۴۵). درعین حال باید در نظر گرفت که یک عقیده جمعی نسبت به چیزی، هرگز خالی از معنویت یک‌سویه نیست. این معنویت می‌تواند در هر چیزی معنا پیدا کند، حتی شیء بی‌ارزشی که در ظاهر به چشم نمی‌آید؛ اما لایق جذب هر نیرویی در یک جمع هدایت شده است.

۳. یافته‌های تحقیق

۱.۳ شکل‌گیری و تحول آیین سوگواری سیاوش از ابتدا تاکنون

با توجه به سه مرحله‌ای که از نظریات هالبواکس بیان شد، در این پژوهش نمونه‌ای بارز و تاریخی از سوگواری سیاوش در ایران از ابتدای پیدایش آن تاکنون مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. مرگ سیاوش از حوادثی است که بسیار پررنگ‌تر از حوادث دیگر تاریخی ولی به عنوان یک باور «اسطوره‌ای» که تنها در متون دینی مثل اوستا و بندهشن از آن یاد شده - مورد توجه جامعه ایرانی قرار گرفته است. ابتدا در باب توتیمسم و تأثیر اقوام از توتم باید اذعان داشت که در فرهنگ ایران باستان «سیاوش» نخست اسب بوده یا به توتم اسب تعلق دارد.

سیاوش از خاندانی است که در ترکیب اسم عده زیادی از آنان واژه «اسپ» دیده می‌شود. سیاوش نخستین نفر از کیانیان است که نام او با اسب ساخته شده است. همچنین قابل تصور است که چرا نام (سیاهسپ) نشده یعنی نه از واژه aspa بلکه از vasna ساخته شده است (حصوری، ۱۳۸۴: ۴۲).

از نظر دورکیم «مهم‌ترین مناسک و برترین آن‌ها مناسکی است که طی آن، اجتماع، احساس حادثی از خویشتن نسبت به آن نشان دهد» (دورکیم، ۱۳۹۶: ۴۰۴). با توجه به مرحله ابتدایی نقش حافظه جمعی که از بومی‌سازی حافظه شروع می‌شود، می‌توان این‌گونه استدلال کرد که داستان مرگ سیاوش از توتم تبدیل به امری عاطفی و ایمانی گشته تا محور اصلی یک شخصیت دینی در نوع مرگ این اسطوره تبلور یابد. مناسکی شدن این آیین از مهم‌ترین مکانیسم‌های انسانی برای تولید و برجسته‌سازی فرهنگی مهم و انتقال آن به مخاطبان آینده و ایجاد ایمانی درونی برای باور عقیده پیشینیان است. در اساطیر ایران در چندین کتاب مانند

سیر حافظهٔ جمعی در شکل‌گیری فرهنگ سوگواری ... (رقبه موسوی و بهناز پیامی) ۲۶۹

کتاب نهم دینکرد و تاریخ بخارا مراسم عزاداری برای سیاوش را در شهرها به تصویر کشیده‌اند. «اهل بخارا را بر کشتن سیاوش سرودهای عجیب است و مطربان آن سرودها برای سیاوش گویند. محمد بن جعفر گوید که این تاریخ سه هزار سال است و الله اعلم» (نرشخی، ۱۳۵۱: ۲۰). تاریخ سه هزارساله‌ای که نرشخی از آن یاد می‌کند نشان از باوری دیرینه در آیین‌های باستانی ایران است که سینه‌به‌سینه و از طریق خانواده و جامعه به نسل‌های بعدی منتقل گردیده است. پس باید اذعان کرد آیینی که برگرفته از اعتقادات هر جامعه مدنی انجام شده است، نمی‌تواند دروغ باشد. همه ادیان به روش ویژه‌ای پاسخگوی شرایط معینی از هستی بشری‌اند.

برخی از ادیان را می‌توانیم برتر از بعضی دیگر بدانیم، چراکه وظایف ذهنی برتری را در انسان به کار می‌اندازند، یا دارای فکرت‌ها و احساسات غنی‌تری هستند؛ در آن‌ها با مفاهیم بیشتری برخورد می‌کنیم تا احساسات و عواطف، لذا نظم دستگاهی این جوامع عالمانه‌تر است» (دورکیم، ۱۳۹۶: ۳).

باید گفت جامعه‌ای که اعضای آن در جست‌وجوی فرایندی برای رسیدن به اهداف معنوی خود هستند به مراتب از جوامع ابتدایی دیگر پرورش بیشتری یافته‌اند. اما نباید فراموش کرد که ادیان بدوی تبیین مفهوم دین را در گذر زمان آسان‌تر می‌کنند. یکی از مهم‌ترین منابعی که از مرگ سیاوش و آیین سوگواری آن سخن به میان آمده شاهنامه فردوسی است. بدون شک ابیاتی که فردوسی در وصف کشته شدن سیاوش در شاهنامه آورده جان‌گدازترین اشعاری است که هر خواننده‌ای را متأثر می‌کند.

سیاوش را دست بسته چو سنگ	فگندند در گردنش پالهننگ
به دشتش کشیدند پر آب روی	پیاده دوان در به پیش گروی
تن پیل وارث بران گرم خاک	فگندند و از کس نکردند باک
یکی <u>تشت</u> بنهادپیشش گروی	بیچید چون گوسفندانش روی
برید آن سر شاهوارش زتن	فگندش چو سرو سهی بر چمن

فردوسی، ج سوم، ۱۳۸۷: ۱۵۲

فردوسی در این ابیات تصویر روشنی از کشته شدن سیاوش را نشان می‌دهد. سپس در ابیات بعدی مراسم عزاداری سیاوش را در توران، محلی که سیاوش به قتل رسیده به تصویر می‌کشد:

همه شهر توران پر از داغ و درد	به بیشه درون برگ گلنار زرد
گرفتند شیون به هر کوهسار	نه فریادرس بود و نه خواستار
چو این گفته بشنید کاووس شاه	سرنامدارش نگون شد زگاه
بر و جامه را بدرید و رخ را بکند	به خاک اندرآمد ز تخت بلند
همه جامه کرده کبود و سیاه	همه خاک بر سر به جای کلاه

همان: ۱۵۵

در این ابیات شاعر مراسم عزاداری را به صورت کامل بیان می‌کند و در این بین به لباس سیاه، چنگ بر صورت انداختن، شیون و زاری و خاک بر سر و صورت ریختن اشاره می‌کند. شیوه‌هایی که اوج عزاداری را به مخاطب نشان می‌دهد. در حقیقت پوشیدن لباس سیاه یکدست می‌تواند نماد وحدت در یک جامعه دینی باشد که تقدیرگرایی را به ذهن هر بیننده‌ای تداعی می‌کند. خراش کشیدن فرنگیس بر سروصورت نیز آیینی است که به صورت سینه به سینه در میان جوامع رواج یافت.

همه بندگان موی کردند باز	فرنگیس مشکین کمند دراز
برید و میان را به گیسو بست	بفندق گل ارغوان را بخت

همان

جریره همسر دیگر سیاوش و مادر فرود، نیز بعد از مرگ سیاوش سینه خود را با خنجری می‌درد. مرگ و سوگواری تبعات مرگ سیاوش می‌شوند، ولی نباید نقش تاریخی سیاوش را در زنده کردن آیین‌های سوگواری نادیده گرفت.

درجایی دیگر نیز از عزاداری بخارا بر سیاوش در خزاین‌العلوم ذکر شده: فهندز (حصار ارگ) بخارا را سیاوش در بخارا بنا کرد که بدگویان میان وی و افراسیاب برگویی کردند و افراسیاب او را بکشت که او را آنجا دفن کردند و مغان بخارا بدین سبب آنجا را عزیز دارند و هرسالی هر مردی یکی خروس بدو برد پیش از برآمدن روز نوروز و مردمان بخارا را در کشتن سیاوش نوحه‌هاست. چنان‌که در همه ولایت‌ها معروف است و مطربان آن را سرود ساخته‌اند و می‌گویند و قوالان آن را گریستن مغان خوانند و این سخن زیادت از سه هزار سال است. گویند گیاه پرسیاوشان منسوب به اوست؛ یعنی از ریختن خون او بر زمین، این گیاه رویید.

سیر حافظه جمعی در شکل‌گیری فرهنگ سوگواری ... (رقبه موسوی و بهناز پیامی) ۲۷۱

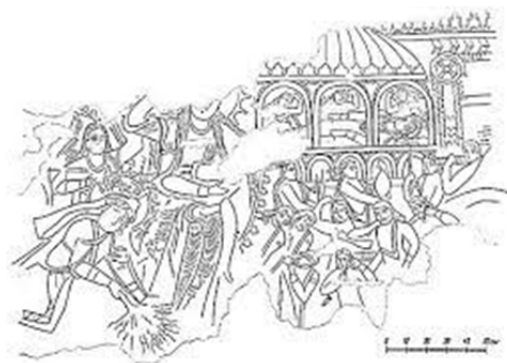
ایرانیان در قرون پس از ساسانیان در سوگ سیاوش جلساتی می‌گرفتند و از روزگار گذشته یاد می‌کردند (اوشیدری، ۱۳۸۶: ۳۳۷).

تصویر زنان نوحه‌گر در موزه آرمیتاژ

در این تصاویر زنان در حال عزاداری موکنان و پیراهن دران دیده می‌شوند که بر پیکر سیاوش مویه و سوگ می‌کنند. قدمت این تصاویر دلیلی است بر ادعای هالبواکس مبتنی بر بومی‌سازی حافظه جمعی که آیینی را طی قرن‌ها از ابتدایی‌ترین شکل جامعه حفظ نموده و به جامعه بزرگ‌تر منتقل می‌کنند. «در مراسم سوگواری در کهکیلویه و بویراحمد زن‌هایی هستند تصنیف‌های خیلی قدیمی را با آهنگ غمناکی به مناسبت مجلس عزا می‌خوانند و ندبه و زاری می‌کنند و این عمل را سوگ سیاوش می‌نامند» (هدایت، ۱۳۹۵: ۵۷). بومی‌سازی این آیین در استان‌های مختلف ایران از جمله کهکیلویه و بویراحمد نشان از ارزش‌گذاری این آیین و قدمت تاریخی و اسطوره‌ای آن است. این حفظ آیین در آخر به انسجام و همبستگی گروه در یک جامعه ختم می‌شود که به شکلی یکدست دیدگاه‌ها و عقاید یک جامعه دینی را پیش چشم می‌آورد. «حضور همسایگان و افراد دور و نزدیک قبیله در مراسم سوگ دیگران، رسمی کهن است که از دیرباز در بین ایرانیان وجود داشته و دارد. عزاداری به‌عنوان یک نوع سوگواری عمومی در جامعه از دیرباز شکل یافته است» (پیامی، ۱۳۹۲: ۲۵۶). «گسترده‌گی سوگ سیاوش از آنجا معلوم می‌شود که چند روستا در منطقه هرات تا مازندران و جنوب آشتیان و مسجدی در شیراز هنوز نام سیاوش را دارند» (سیاوشان، ۱۳۸۴: ۱۵).

دیوارنگاره پنجکند، دیوار جنوبی سالن اصلی پرستشگاه، مراسم سیاوشان (دو صحنه زاری بر او در میان چادری یا چیزی که نماد چادر است، دیده می‌شود، سیاوش تاج بر سر و جامه‌ای آراسته به تن دارد).

«شرح دیوارنگاره‌های بازمانده از سده هفتم و هشتم میلادی در پنجکند، کنار رود زرافشان در حدود هفتاد کیلومتری سمرقند، به صحنه سوگواری سیاوش اشاره می‌کند» (فرامکین، ۱۳۷۲:۱۲۴).

انسجام و همبستگی گروه به سازمان‌دهی آن جامعه در رابطه با مرگ عضوی مهم از آن جامعه، سنت‌های آن و سرانجام کل فرهنگ آیینی آن بستگی دارد. تشریفات مرگ که بازماندگان را به بدن مرده متصل می‌کند و آن‌ها را به محل مرگ سوق می‌دهد، اعتقاد به وجود روح، در تأثیرات نیکوکارانه یا نیت‌های بدخواهانه آن، وظایف یک سلسله مراسم بزرگداشت یا ایثارگرانه است که در تمام این آیین، نیروهای محوری ترس، نومیدی، تحقیرآمیز را خنثی می‌کند و قدرتمندترین وسیله برای بازآفرینی همبستگی متزلزل شده این گروه و احیای روحیه آن می‌گردد (آنتونیوس، ۲۰۰۴:۲۲). بنابراین دسترسی انسان به حافظه‌ای که در طی گذر زمان به بومی‌سازی و تکوین آن از شکل ابتدایی به شکل امروزی ختم گردیده، ابزاری محسوب می‌شود که اتحاد و همبستگی یک جامعه را رقم می‌زند. نحوه بازگویی حادثه مرگ سیاوش بر مبنای زبان اساطیری بود و از سوی دیگر این نمادها، قدرت زبان نمادین اساطیری را در ذهن مردم به نمایش می‌گذارد. به تدریج این نظام نمادین آیین سوگواری سیاوش، به کانونی مذهبی در میان اقوام قرار گرفت. در دوره بعد مفهوم باززایی و تولد دوباره نیز به میزان ارزش شخصیت سیاوش افزود. در کتاب «اسکندرنامه» شرحی از فتوحات اسکندر را روایت می‌کند. در بخشی از کتاب که اسکندر به سرزمینی می‌رسد و از یکی از افراد ساکن در آن شهر درباره آن می‌پرسد مرد در جواب می‌گوید: این شهر را سیاوش گرد می‌نامند و این شهر را سیاوش بنا کرد، پسر کاووس و او را در این جایگاه کشتند و گورش بر آن جانب شهر است و آنجا خون او همی جوشد. چون اسکندر این احوال شنید، آب از دیده روان گشت. سر بر سجود

سیر حافظه جمعی در شکل‌گیری فرهنگ سوگواری ... (رقبه موسوی و بهناز پیامی) ۲۷۳

برداشت و به سمت گور در آن سوی شهر حرکت کرد. چون به آن جا رسید پنداشت که بهشت است بر سر خاک او رفت. خاک او سرخ بود. خون تازه دید که می‌جوشید و در میان آن خون گرم، گیاهی برآمده بود سبز و جماعتی مردم آنجا جمع شده بودند و شاه آنچه در اخبار شنیده بود با چشمان خود دید (عبدالکافی، ۱۳۸۹: ۲۴۳). بعدها فردوسی در شاهنامه با این ابیات از این واقعه یاد می‌کند.

زخاکی که خون سیاوش بخورد	درختی به ابر اندر آمد به گرد
نگارید بر برگ‌ها چهر او	همی بوی مشک آمد از مهر او
به دی مه نشان بهاران بدی	پرستشگه سوگواران بدی

فردوسی، ج سوم، ۱۳۸۷: ۴۵۹

۲.۳ تطور سوگواری با رویداد تاریخی مورد توجه اجتماع آیینی

در اینجا طبق دومین مرحله‌ای که از شکل‌گیری آیین ذکر شد، یعنی شکل‌گیری بر اساس یک داستان تاریخی، وارد مرحله‌ای از بازتولید حادثه می‌شویم که توسط نظام قدرت حاکم بر جامعه باعث شکل‌گیری نوع جدیدی از آیین می‌شود. «تاریخ به کلیت تجربه انسانی می‌پردازد، در عین حال به فردیت و جزئیت افراد نیز ارزش کاملی بدهد» (استنفورد، ۱۳۹۲: ۵۳).

نظام قدرت با تأکید بر یک رویداد و شخصیت ویژه مهم دینی و تاریخی می‌تواند توجه مخاطبان زمان خود را به آن متمرکز نموده و با مکانیزم برجسته‌سازی و به حاشیه راندن، ماجرای جدید و مورد توجه مخاطبان یک فرهنگ و آیین را بازسازی کرده و از طریق گفتمان حاکم بر آن رویداد که از قبل برای آن زمینه‌چینی شده است، به آن مشروعیت می‌بخشد. این یعنی حذف آیین‌های رقیب و کهنه‌ای که از قبل برای آن جامعه حائز اهمیت بود.

اگر چیزی حافظه و یادآوری مردم را کنترل کند پس دینامیسم‌شان را نیز کنترل کرده و تجربیات آن‌ها و معرفتشان نسبت به مبارزات پیشین را هم کنترل می‌کند. پس آن چیزی که محرک و یا اساس نهضت مقاومت بوده دیگر نباید شناخته شود (فوکو، ۱۳۸۱: ۲۱۲).

«فرهنگ عامه همواره به فرهنگ طبقه حاکم وصل بوده و به سبب خود درون‌مایه‌هایی را از آن گرفته که بعدها در ترکیباتی با سنت‌های قبلی جای گرفته‌اند» (گرامشی، ۱۳۹۶: ۲۶۹)؛ اما سؤال اینجاست که آیا در زمینه آیین‌های دینی که بیشتر آن از احساس همدردی و علاقه ایجاد می‌شود، باز هم این دینامیسم‌های گفتمانی که از طبقه حاکم اعمال می‌شود می‌تواند نقش

مؤثرتری نسبت به آحاد جامعه داشته باشد؟ در حقیقت حافظه جمعی مذهبی و دینی موجبات تکیه بر گروه‌های قدرت را نیز تقویت می‌کند. «هویت دینی مفهوم جدیدی است که اندیشمندان دنیای پسامدرن ناگزیر از آن استفاده کردند؛ زیرا دین نه تنها با مدرنیته از بین نرفت، بلکه به صورت فراگیر در دنیای واقعی با موضوعات فردی و اجتماعی و سیاسی مرتبط شد» (رنیس‌الساداتی و پارسانیا، ۱۳۰۲: ۱۳). آیین سوگواری سیاوش از ابتدا تاکنون به صورت هماهنگ و سینه‌به‌سینه از نسلی به نسلی دیگر منتقل شد و با تغییر دین اکثریت جامعه ایرانی شکل این آیین به رویدادی دیگر یعنی شهادت امام حسین و اهل بیت ایشان در سال شصت و یک هجری، منتقل و با تغییراتی در برگزاری آیین‌ها، ماهیت همان سوگواری بازتولید و حفظ گردید. مسکوب در کتاب خود «سوگ سیاوش» معتقد است

شهادت نوعی حماسه منفی است چه در حسین، چه در سیاوش. آرزو یا اراده بالقوه مریدان که زاده نمی‌شوند و جسمیت نمی‌یابند، به مرادی کامل و مردی آسمانی منتقل می‌شود. هرچه مرگ نارواتر و غم‌انگیزتر، اجابت نیازهای روح پیران تمام‌تر. از نظر شهادت فرجام به کمال و ضروری چنین قهرمانی است (مسکوب، ۱۳۵۴: ۹۳).

نقش حافظه جمعی به‌عنوان یک مکانیزم بازتولید کننده و محفظه‌ای از یک ایدئولوژی جدید در جامعه دینی، در طول تاریخ بارها اثبات و تکرار شده است. آیین سوگواری ایام محرم از نظر عظمت، استمرار، ماندگاری و آثار اجتماعی، مراسم مذهبی شیعیان است که به صورت حرکت جمعی و مردمی هر ساله برگزار می‌شود. گستردگی این مراسم جمعی و پیوند آن با ارزش‌های اعتقادی شیعی در حیات اجتماعی و بقای فرهنگ تشیع بسیار تأثیرگذار بوده است. حال از یک طرف تقدس دینی شخص امام حسین (ع) و اهل بیت ایشان در میان مردم و از سویی حس انسان دوستانه و شهادت مظلومانه ایشان که از نظر حافظه مردمی با مظلومیت سیاوش در کشته شدن هم سو شده و سوی دیگر توجه طبقه حاکم بر حوادث بعد از ورود اسلام در ایران، هویت جدیدی از آیین سوگواری را در این اجتماع غالب دینی بازیابی کرده و به آن تداوم و استحکام می‌بخشد. «انسان‌ها به یاری پیوندهای ناخودآگاه با یکدیگر همساز و موافق می‌شوند و همین دلیل سبب می‌شود تا بر اهداف آرمانی خود همساز و متمرکز می‌گردند» (یونگ، ۱۳۸۹: ۳۳۳). جامعه آیینی با توجه به همسویی شدن با یادواره‌های موردستایش اکثریت و تقدیس جایگاه فرد قهرمان دینی که به صورت خودآگاه و هم ناخودآگاه بر آنان حاکم گردیده، دیگر به شکل قبل اداره نمی‌شود، بلکه در مسیر جدید و با اهداف جدیدی رهبری شده و تا پایان نیز حوادث دیگر را به حاشیه رانده و رویداد و مناسک

موردتوجه اکثریت را مستحکم می‌کند و در برقراری آن آیین به شکل باشکوه‌تر و همگانی کمک می‌کند و این‌گونه است که همسان‌سازی یک جامعه آیینی مدت‌های طولانی به‌صورت یک یادواره در یک حافظه گروهی نقش می‌بندد. کما اینکه امروزه در استان یزد و سایر شهرها مانند کاشان، نائین و فردوس، در مراسم محرم و برگزاری سوگواری امام حسین (ع) آیین نخل گردانی طبق آیین‌های باستانی که در گذشته برای سیاوشان انجام می‌شد، اکنون برای عزاداری امام حسین (ع) نیز ادامه یافته است. نخل که سازه‌ای چوبی است، در واقع نمادی است از تابوت امام حسین (ع) که مردم آن را به دور حسینیه‌ها می‌چرخانند و تشییع می‌کنند. آماده کردن نخل‌ها برای ایام عزاداری و آذین‌بندی آن، از دوران قدیم، با فراخوان بین اهالی محل انجام می‌شد. سوگواری برای امام حسین (ع) به‌صورت دسته‌های سینه‌زنی از دوره صفوی تا امروز ادامه یافته است؛ البته نباید فراموش کرد که «شکل اصلی سوگواری برای امام حسین از زمان آل بویه یعنی قرن چهارم و پنجم به صورت گسسته در ایران رواج یافته بود؛ اما بعد از روی کار آمدن حکومت سلجوقیان این مراسم متوقف گردید» (مظاهری، ۱۳۹۰: ۴۰). از دوره آل بویه به این سو، مناسک عزاداری محرم و زیارت کربلا به امری جمعی و عمومی و بیانگر هویت سیاسی و اجتماعی شیعی، متکی به حمایت حاکمان و با حمایت مالی آنان تبدیل می‌شود. از لحاظ تاریخی، دوران بنی‌امیه، مرحله اول در تاریخ عزاداری محسوب می‌شود. این دوره به‌عنوان هسته اولیه مناسک عزاداری به حساب می‌آید. وقتی یزید از کشتار حسن علیه السلام و یارانش آگاه می‌شود، برای اینکه خود را تبرئه کند، به زنان دربارش دستور می‌دهد برای امام حسین عزاداری کنند. نکته مهم در عملکرد این عزاداری تاریخی، این است که برای اولین بار به عنوان یک حرکت ایدئولوژیک برای جنبش‌های شیعی قرار گرفت (جباری، ۱۳۹۴: ۶۷).

اصل و اساس سینه زدن برای بشر در جوشش احساسات و هیجان و عواطف ریشه دارد و نمی‌توان شکل‌گیری آن را بر اساس دوره‌ای ویژه در نظر گرفت. «رسم «تیغ‌زنی» و «قمه‌زنی» از شاخصه‌های عزاداری در دوران قاجار بود که «زنجیرزنی» و «شمایل‌کشی» هم در دوران حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار به آن اضافه گردید؛ زیرا در سفرنامه‌ها و تذکره‌های قبل از این دوره به این مسأله اشاره نشده است (مظاهری، ۱۳۹۴: ۱۲۶). این سبک از عزاداری منبعث از ساختار فکری هر جامعه و بر اساس آموزه‌های آنان شکل گرفته است. عزاداری مذهبی ویژه عاشورا هر ساله به‌صورت گسترده‌تری در ایران و کشورهای همسایه از جمله عراق و پاکستان نیز برگزار می‌گردد.

در ارتباط با مراسم سوگواری سیاوش باید گفت که آیین نخل‌گردانی که در بعضی از شهرهای ایران برگزار می‌گردد، آیینی است که سوگواران اتافی چادرمانند را که پیکر سیاوش و سه تن از عزاداران در آن است، بر دوش می‌کشند. این اتاق دارای پنجره‌هایی است که پیکر سیاوش از آن پیداست (بلوکباشی، ۱۳۸۰: ۱۳).

وقتی مسأله عزاداری به حد اعلاء اجتماعی و فرهنگی خود می‌رسد، بیانگر واقعیت‌های جمعی مناسک دینی و آیینی مختص یک فرهنگ بومی می‌شود که هدف آن برانگیختن، زنده نگه‌داشتن یا بازسازی برخی حالت‌های ذهنی برگرفته از خاطرات دینی هر فرد است.

تصویر نخل گردان در استان یزد

۴. نتیجه‌گیری

حافظه جمعی به انسان اجازه می‌دهد تا ادراکات نیمه خودآگاه خود را دریابد و درعین حال از آن تأثیر بگیرد. این بدین معناست که تمامی فرایندهای درونی هر جامعه‌ای می‌تواند آن جامعه را به صورت ناخودآگاه رهبری کند. آیین سوگواری نشأت گرفته از ابتدای بشریت و با طبیعت پرستی و ترس انسان از طبیعت شکل گرفت و به صورت امروزی گسترش و تغییر یافت. طبق بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش باید گفت، نظریات هالبواکس با تأکید بر تداوم مناسک در جوامع انسانی تکمله باورهای دورکیم در تکامل آیین‌های ابتدایی است. در واقع مناسک و آیین‌ها یکی از ارکان اصلی حیات اجتماعی انسان هستند و از خلال همین آیین‌هاست که فرهنگ و معنا تولید شده و در افراد نهادینه می‌شود. در واقع آیین‌ها هستند که یکپارچگی یک جامعه را در خود منعکس می‌کنند. در این پژوهش نشان داده شد که سوگواری به‌عنوان آیین عبادی مثبت، یکی از مناسکی است که بشر گاه‌به‌گاه به آن می‌پردازد و در هر دوره‌ای ممکن است در آن تغییراتی اتفاق بیفتد، و این تغییرات به اشکال متفاوتی و بسته به نوع جامعه سنتی

یا مدرن می‌تواند تضعیف و یا تقویت گردد. سوگواری سیاوش در ایران باستان و سوگواری برای امام حسین (ع) هر دو دارای گزاره‌های مثبتی برای شکل‌گیری آیین‌ها در جامعه هستند؛ که هر کدام با رویداد و ایدئولوژی متفاوتی در جامعه شکل گرفته‌اند و نقش حافظه جمعی برای تفکیک این دو آیین، تقدس‌گرایی برای امام حسین (ع) و یکپارچگی بیشتر برای آن جامعه دینی است که با استعانت از علاقه قلبی مردم و همچنین یک‌سویه انگاری تمام آحاد مردم در برقراری یک آیین مشترک به شکلی گسترده‌تر ادامه یافته است. نقش حافظه جمعی در تشکیل یافتن و گسترش آیین سوگواری معنا بخشیدن به همبستگی اجتماعی و جهت بخشیدن به مبانی اخلاقی در یک جامعه دینی است. تجربه‌های دینی، آثار فرهنگی و پیشینه فلسفی باورهای دینی و احترام به قهرمانی که سرمنشأ یک سوگواری محسوب می‌شود، تصویر گذشته را به شکلی هدفمند و در جریان همسان‌سازی اجتماعی دوباره بازسازی و تولید می‌کند و این بازتولید سبب شکل‌گیری تاریخ، فرهنگ و آداب و رسوم یک جامعه می‌شود. تکوین یک اندیشه دینی و آیینی در جامعه در تکوین مفاهیم تاریخی و زیستی یک جامعه خلاصه شده است. به طوری که در مفهوم مشترک کل جامعه فراگیر شده و با تأثیر از خاستگاه همان آیین، انتقال شکل مراسم و مفاهیم آن در طول زمان اتفاق می‌افتد. در این بین مسأله زمان دورنمای بی‌کرانه‌ای است که در تمام لحظه‌هایش جاودانگی رویدادها ممکن می‌شود.

کتاب‌نامه

- استنفورد، مایکل، (۱۳۹۲). *فلسفه تاریخ*، ترجمه احمد گل محمدی، چاپ ششم، تهران: نی. الیاده، میرچا و دیگران (۱۳۸۸). *اسطوره و آیین*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، چاپ اول، تهران: اسطوره. اوشیدری، جهانگیر (۱۳۸۶). *دانشنامه مزدیسنا*. واژه‌نامه توضیحی آیین زرتشت. چاپ چهارم. تهران: مرکز. بلوکباشی، علی (۱۳۸۰). *نخل گردانی* (از ایران چه می‌دانم)، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی. پیامنی، بهناز (۱۳۹۲). *پیکرشناسی شاهنامه فردوسی*، چاپ اول، تهران: زوار. جانعلیزاده چوب‌بستی و دیگران (۱۳۹۶). «جامعه‌شناسی حافظه جمعی: حوزه مطالعات پارادایمیک یا ناپارادایمیک؟»، تهران. راهبرد فرهنگ. شماره چهارم، صص ۷۰-۳۷. حصوری، علی (۱۳۸۴). *سیاوشان*. چاپ دوم. تهران: چشمه. دورکیم، امیل (۱۳۹۶). *صور بنیانی حیات دینی*. ترجمه باقر پرهام. چاپ ششم. تهران: مرکز. دورکیم، امیل (۱۳۹۰). *تربیت و جامعه‌شناسی*، ترجمه فریدون سرمد، چاپ اول، تهران: کندوکاو

۲۷۸ جامعه پژوهی فرهنگی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار ۱۴۰۳

- رحمانی، جبار (۱۳۹۴). *آیین و اسطوره در ایران شیعی*. انسان شناسی مناسک عزاداری محرم. چاپ اول. تهران: خیمه.
- رئیس‌الساداتی، ریحانه، پارسانیا، حمید، (۱۴۰۲). «هویت دینی و شاخص‌های آن نزد اندیشمندان اجتماعی پسا مدرن، تهران، جامعه پژوهی فرهنگی، شماره ۲، صص ۲۴-۱.
- سیوان، امانوئل و دیگران، (۱۳۸۷). *خاطره و گفت‌وگوهای جنگ*. به اهتمام فرهاد ساسانی. چاپ اول. تهران: سوره مهر.
- عبدالکافی بن ابوالبرکات، (۱۳۸۹). *اسکندرنامه*: روایت فارسی از «کالیپتوس دروغین» پرداخت میان قرون ششم/هشتم. ویرایش ایرج افشار. چاپ دوم. تهران: چشمه.
- فاضلی، نعمت‌الله، (۱۳۹۱). *مردم‌نگاری هنر*. جستارهای جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی در زمینه ادبیات و هنر. چاپ اول. تهران: فخرآکیا.
- فرامکین، گرگوار، (۱۳۷۲). *باستان‌شناسی در آسیای میانه*. ترجمه صادق ملک شه‌میرزادی. تهران: موسسه انتشارات وزارت خارجه.
- فردوسی، (۱۳۸۷). *شاهنامه*. به تصحیح سعید حمیدیان. چاپ اول. تهران: قطره.
- فروید، زیگموند، (۱۳۹۸). *توتم و تابو*. ترجمه محمد علی خنجی، چاپ اول. تهران: نگاه.
- فریزر، جیمز، *شاخه‌زیرین* (۱۳۹۲). ترجمه کاظم فیروزمند. چاپ هفتم. تهران: آگاه.
- فوکو، میشل، (۱۳۸۱). *فیلم و خاطره مردمی، گفتگوی ماهنامه گایه دو سینما با میشل فوکو*. ترجمه مازیار اسلامی، ارغنون، شماره ۲۰، صص ۲۲۶-۲۱۱.
- کمپیل، جوزف، (۱۳۹۴). *تهرمان هزارچهره*. ترجمه شادی خسروپناه. چاپ ششم. مشهد: گل آفتاب.
- گرامشی، آنتونیو، (۱۳۹۶). *برگزیده نوشته‌های فرهنگی آنتونیو گرامشی*. ترجمه احمد شایگان و دیگران، چاپ سوم. تهران: آگاه.
- مسکوب، شاهرخ، (۱۳۵۴). *سوگ سیاوش*. چاپ اول. تهران: خوارزمی.
- مظاهری، محسن حسام، (۱۳۹۰). *رسانه شیعه، جامعه‌شناسی آیین‌های سوگواری هیأت‌های مذهبی در ایران، با تأکید بر دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- نرشخی، ابوبکر محمدبن جعفر، (۱۳۵۱). *تاریخ بخارا*. ترجمه ابونصر احمد بن محمد بن نصر القبای، تصحیح مدرس رضوی. تهران: سعادت.
- ویدن گرن، گنو (۱۳۷۷). *دین‌های ایران*. ترجمه منوچهر فرهنگ، چاپ اول. تهران: آگاهان ایده.
- هدایت، صادق (۱۳۹۵). *فرهنگ عامیانه مردم ایران*، چاپ هفتم، تهران: چشمه.
- هرمیداس باوند، داوود (۱۳۷۷). «چالش‌های برون‌مرزی هویت ایرانی در طول تاریخ». *اطلاعات سیاسی و اقتصادی*، شماره ۱۳۰-۱۲۹، صص ۳۱-۲۰.
- همپلتون، ملکم، (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی، چاپ اول، تهران، ثالث.

سیر حافظه جمعی در شکل‌گیری فرهنگ سوگواری ... (رقیه موسوی و بهناز پیامی) ۲۷۹

یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۹). انسان و سمبول‌هایش، ترجمه محمود سلطانیه، چاپ هفتم، تهران، دیبا.

Antonius C. G. M. Robben, (2004), *Death, Mourning, and Burial A Cross-Cultural*, USA,

Halbwachs, Maurice, (1984) *The collective Memory, Edited, Translated, and with an Introduction by*, Lewis A. England.

Olik, J. K. & J. Robbins, (1998), *Social memory studies :from collective memory to the historical sociology of mnemonic practices*. Annual Review sociology. USA.

Jedlowski, Paolo, (2001), *Memory and Sociology*, Time and Society. USA.

Misztal, B. A. (2003) *Theories of social remembering*, Maidenhead, Berkshire, Open University Press, England.

Xuan Huong Thi Pham, (1992), *Mourning in the Ancient Near East and the Hebrew Bible*, Published by Sheffield Academic Press Ltd Mansion House, England.